

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ДОКТРИН “СПРАВЕДЛИВОЇ ВІЙНИ” В ІСЛАМІ ТА ХРИСТІЯНСТВІ

Ми живемо в час істотних змін у світі. Кінець ХХ ст. позначений поступовим поширенням процесу глобалізації через тісніші економічні та інформаційні зв'язки, що також веде до різних рівнів взаємозалежності країн та регіонів. Замість держави, як одиниці політичного дискурсу, виступають транснаціональні сили (воєнно-політичні блоки, союзи, корпорації). Загроза національним інтересам окремих держав виходить саме від транснаціональних сил (корпорації, тероризм). Суттєві зміни в світі обов'язково вимагають перегляду глобальних стратегій з безпеки при врахуванні культурних та моральних чинників.

Базові теологічні концепти не лише формують релігійний світогляд, але й на рівні з іншими культурно-моральними чинниками виступають засадами етичних норм та сучасних принципів функціонування суспільства. Релігійні доктрини справедливої війни в ісламі та у християнстві до певної міри визначають сьогодні реалії міжнародної безпеки, а тому їх компаративний аналіз має не тільки теоретичне, але й суто практичне значення. Зіставлення названих доктрин, виявлення в них спільного та контрастне протиставлення їх відмінностей має наслідком розробку концепції справедливої війни, прийнятної для більшості держав світу.

Пезважаючи на певні відмінності в релігійних традиціях, існує дуже багато спільного в тому, як вони розглядають конфлікт із застосуванням сили і як вони обмежують шкідливі наслідки такого конфлікту. Обидві релігії мають упередження проти війни як зла і роблять наголос на необхідності миру як основи для людського існування, розвитку і процвітання. Застосування військової сили взагалі сприймається як неминуче зло, до якого звертаються лише у крайньому випадку. Обидві традиції сьогодні погоджуються в тому, що не повинно бути примусового навернення до релігії, що повинні існувати стримуючі умови для обмеження застосування сили і ведення війни. В сучасному світі держави, в яких поширено християнство, і ті, які вважають себе мусульманськими, однаково

* К. філос. н., асистент кафедри політології та соціології Національного аграрного університету.

приймають сучасні міжнародні закони, що регулюють застосування військової сили, включаючи гуманітарні закони про війну і Статут ООН. Обмеження щодо війни, з якими погоджуються обидві традиції, можна традиційно поділити на ті, що стосуються ініціації війни (умови *ad bellum*), і ті, що стосуються ведення війни (умови *in bello*).

Серед умов *ad bellum* найважливішими є справедлива причина, праведні наміри, авторитетна влада, розумна оцінка сил. Визначення принципів “справедлива причина”, “праведні наміри” та “оцінка сил” в основному збігаються у визначеннях християнських теологів та мусульманських богословів. *Крайній захід*, як умова початку війни, вимагає від відповідальних осіб шукати всіх можливих мирних вирішень конфлікту, і лише коли вони вичерпані та при виконанні інших принципів доктрини, можна звернутися до воєнних дій. Звичайно, цей принцип досить важко застосувати на практиці, але цікаво, що обидві релігії погоджуються з ним майже в однакових формулюваннях, хоча це виявляється більш проблематичним і менш прийнятним для мусульман, оскільки ставить під сумнів інші принципи ісламу. Коран не дозволяє мусульманам підкорятися тиску. Вони зобов'язані боротися із переслідуваннями всіма можливими способами (Коран. 4:75). Але Коран дозволяє мусульманам деколи й відступити з метою досягнення стратегічних цілей.

Принцип авторитетної влади також має багато спільного, але тут існують й відмінності в тому, як цей принцип витлумачується в християнській та ісламській традиції. Августин наполягав на тому, що особа не повинна вбивати нападника навіть із міркувань самозахисту, бо це суперечить християнському вченню про милосердя та заповіді “не вбий”. Лише у військових діях, які веде офіційно визнана суспільством влада, вбивство може бути припустимим взагалі. За мусульманською традицією, сила може бути застосована лише під проводом відповідного імама чи вождя, обраного із врахуванням його набожності і почуттям справедливості. Але в мусульманській традиції є принципова відмінність: мусульманам не заборонено вбивати ворога і у випадку самозахисту, й у випадках захисту своєї спільноти та інтересів ісламу. Класичний іслам розглядає питання про законність влади, якій дозволено розпочати війну, дещо під іншим кутом зору. За часів Аббасидського Халіфату (749-1258) лише глава мусульманської “держави” міг забезпечити процедури, пропонувані

Кораном щодо війни, зокрема запрошення опонентіві прийняти іслам чи сплачувати податок; лише глава мусульманської “держави” міг визначити, наскільки вірогідною може бути перемога у разі військової сутички. Принцип законної влади як в ісламі, так і в християнстві мав обмежити засоби та застосування військової сили тими, кому довіряли мусульмани і хто мав відповідальність. Сьогодні обидві релігійні традиції погоджуються із статтями 42 і 51 Статуту ООН, що лише суверенні держави мають право ініціювати війну.

За принципом пропорційності війну можна розпочати лише в тому випадку, коли завдана шкода не перевищуватиме те благо, заради якого ведеться війна. Тут помітним є збіг у поглядах двох традицій, хоча існують деякі акцентні відмінності. В християнській традиції критерії пропорційності є однаково важливим як в аспекті *ad bellum*, так і в аспекті *in bello*. При вирішенні питання, чи брати участь у війні, влада зважає на втрати і збитки, які можуть бути спричинені цією війною, та здобутки у разі перемоги – з одного боку, й негативні наслідки бездіяльності, неучасті у війні – з іншого. Упродовж війни кожна бойова операція, кожне стратегічне чи тактичне рішення повинно прийматися так само із врахуванням принципу пропорційності, адже не всі засоби ведення війни є легітимними. Коран, очевидно, спираючись на давній юдейський принцип “око за око, зуба за зуб”, від якого відмовилося християнство, повторює його у вигляді формулювання: “хто б не нападав на вас, нападайте на них так само” (Коран. 2:194). Це можна тлумачити як прояв непримиримості або як принцип пропорційності: не можна завдавати більшої шкоди, ніж завдано вам, не можна усувати несправедливість більшою несправедливістю. Коран також пропонує милосердя як можливу альтернативу строгій пропорційності давнього юдейського принципу (Коран. 5:45) і закликає мусульман відганяти зло тим, що є кращим.

Принцип пропорційності в аспекті *in bello* особливо важливий, якщо брати до уваги сучасні види озброєнь, в тому числі й зброю масового знищення. Використання такої зброї може вести до обопільного знищення, руйнування та вбивства невинних людей. Тому можливість використання та застосування такої зброї заради справедливої причини повинна бути поставлена під сумнів, бо принцип пропорційності тут абсолютно недієвий. Більшість ісламських держав усвідомлює небезпеку ядерного конфлікту.

Питання пропорційності у випадках погроз використати ядерну зброю викликає суперечливі погляди. З одного боку, мусульманам не дозволяється погрожувати сусідам, хоча вони й можуть утримувати потенційних ворогів від нападу демонстрацією своєї могутності (Коран 8:59). Водночас, згідно з рішенням Гаазького міжнародного суду, поняття загрози та використання сили є однаково незаконними.

Принцип *диференціального підходу*: проти кого можна вести бойові дії, розглядається обома релігіями однаково: не можна воювати проти цивільного населення і тих, хто безпосередньо не бере участі у війні. Християнська традиція засуджує вбивство невинних. Якщо таке вбивство взагалі можна виправдати, то лише через принцип так званого “подвійного ефекту” (ненавмисні наслідки легітимних воєнних дій). В мусульманській традиції можна знайти відповідні паралелі. Цитований вище аят Корану “Бийтеся на шляху Аллаха з тими, хто б’ється проти вас, але не переступайте, Бог не любить тих, хто переступає” (Коран. 2:190) – дозволяє воювати проти власне бійців, але не проти цивільних. Таким чином, війни і зброя масового знищення, що завдає шкоди цивільному населенню та руйнує їх міста, стоять поза Кораном, словом і ділом пророка Мухаммада. Поняття “переступати”, згідно з коментарем Байдаві, означає ініціювати зіткнення, битву проти тих, з ким було укладено угоду, битву без попередження ворога і без пропозиції миру, знищення врожаю, а також вбивство тих, кого потрібно захищати. Але і в християн, і в мусульман, особливо, якщо йдеться про доктрину справедливої війни за часів Середньовіччя, можемо знайти нехтування цим принципом за певних умов. Християнський теолог Вікторія піддав сумніву цей принцип недоторканості невинних в умовах облоги укріпленої фортеці. Мусульманський теолог Ібн Рушд теж не певний щодо безперечного застосування принципу недоторканості цивільного населення, особливо якщо йдеться про населення укріпленої фортеці. Він згадує використання пророком Мухаммадом катапульта проти Таїфу. Пророк не міг не знати про наявність жінок і дітей в обложеному місті. Із приводу цього серед теологів ісламу виникла дискусія. Одні вважали, що в будь-якому випадку використання катапульта не є припустимим і його слід заборонити (харам). Інші посилалися на такий аят: “... якби вони не відділилися, Ми б, звичайно, покарали тих із них, хто не вірував, страшним

покаранням” (Коран. 48:25) і, хоча й несхвально (макру), але визнавали право на використання катапулт.

Відповідна непослідовність існує сьогодні і щодо ядерної зброї в обох традиціях. Християнство засуджує використання ядерної зброї, але при цьому християнська традиція все ж виправдовує оборонну війну в ядерний вік. Лідери деяких історично християнських держав, з одного боку, декларують свою відданість християнським принципам, а з іншого – не відмовляються від зброї масового знищення. Причому військові доктрини цих історично християнських держав передбачають застосування цієї зброї за певних умов. Деякі мусульманські автори (наприклад, М. Хамідулла) стверджують, що смерть невинних через застосування зброї масового знищення може розглядатися просто як “помилка”. Вони також посилаються на аяти 8-ої сури Корану (“Приготуйте для них, скільки зможете сили» 8:60) для виправдання думки про накопичення зброї й нарощування збройних сил. Але існує низка теоретичних принципів ісламського права, які вступають у суперечність з ідеєю використання ядерної зброї: 1) ядерна зброя застосовує вогонь для знищення ворога, а це заборонено пророком Мухаммадом (хадис Бухарі свідчить, що Мухаммад говорив: “не карайте нікого Божою карою (вогнем)”); 2) ядерна зброя спричиняє “руїну на землі”, а це забороняє Коран (Коран, 2:60); 3) через ядерний вибух можуть загинути невинні люди, які не беруть участі в бойових діях, і це заборонено Мухаммадом і Кораном (Коран, 2:19; також за Маліком, Мухаммад, побачивши вбиту жінку, заборонив убивати жінок і дітей); 4) застосування ядерної зброї – самогубство, яке також є забороненим в ісламі.

У мусульманській літературі впродовж останнього десятиліття проводилася широка дискусія щодо застосування принципу диференціального підходу при використанні сучасної зброї масового знищення. Якщо за часів холодної війни це етичне питання або не піднімалось взагалі, або вирішувалося більш-менш одноставно (не можна завдати шкоди цивільному населенню), то тепер, хоча й більшість мусульманських держав не має такої зброї (Пакистан є одним із винятків), опозиційний погляд, що виправдовує застосування такої зброї або використання її як засобу стримування та інструменту впливу у міжнародних відносинах, отримує все більше прихильників у мусульманському світі. Разом із тим, ісламські держави беруть активну участь в міжнародних

конференціях із роззбросня, непоширення й знищення зброї масового винищення.

В питанні про *військовополонених* існує найбільше розбіжностей між ісламом та християнством. Деякі середньовічні мусульманські вчені дотримувалися думки про те, що єдиним припустимим варіантом був такий: імам повинен був убити всіх здорових полонених чоловічої статі (хоча були й інші варіанти – зробити їх рабами, звільнити за викуп або взагалі відпустити). Так, Сійяр з Шайбані (II ст. ісламу) дозволяв убивати полонених чоловічої статі, якщо імам не міг розмістити всіх полонених, якщо засоби транспортування їх до безпечного місця були недостатніми. Ця практика не впливає із вчення Корану чи Сунни і є “приватною думкою” (ра’й), що ґрунтується на утилітарних міркуваннях. Аяти Корану щодо військовополонених (“Він віддав їх вам у вашу владу” Коран. 8:71) витлумачувались так, що дозволяли знищення полонених. Інші вчені того періоду вважали, що полонених не можна вбивати, бо пророк Мухаммад показав приклад доброго ставлення до полонених. Тому мусульманські держави офіційно приймають сучасні міжнародні конвенції щодо військовополонених. Але на практиці сьогодні трапляються приклади середньовічного ставлення до полонених, яке ґрунтується на фундаменталістському підході до трактування Корану, особливо там, де фундаменталізм та інші форми класичного тлумачення ісламу найбільш популярні.

Іслам раніше, ніж християнство, став опікуватися захистом довкілля під час воєнних дій. Так, в Корані йдеться про заборону знищення урожаю чи заборону руйнації на землі. При цьому не використовується термін “захист довкілля”. Мусульманська релігія наполягає, що люди не є володарями землі, а лише намісниками на ній, про що дуже часто нагадують деякі аяти Корану (2:20, 2:30, 3:10, 7:56, 30:26, 30:41 та ін.). Ідея захисту довкілля висувається і в Повторенні Закону Біблії, зокрема в наказах про війну (20:19-20). Збіг у ставленні до природи в Біблії та Корані наводить на думку про спільність культури регулювання конфліктів, що існувала на давньому Близньому Сході між юдеями та мусульманами.

Спільна негативна риса не стільки теологічних вчень розглядуваних релігій, скільки практики та політичної мотивації екстремістських течій фундаменталізму, є тероризм. У грудні 1999 року Організація Об’єднаних Націй висловила своє занепокоєння зростанням релігійного екстремізму та нетолерантності в світі. “Жодна з релігій не вільна від екстремізму” – говорить в одному

її документі. В ньому також зазначається, що релігійна нетолерантність повинна розглядатися у ширшому контексті економічних, соціальних та політичних умов, що її плекають. Важливо розрізняти екстремізм, що використовує релігію в своїх політичних цілях і який представляє релігійну меншість, і більшість представників світових релігій, які поділяють принципи толерантності та відсутності дискримінації.

Фундаменталісти всіх гатунків, як правило, зосереджуються на вузькому колі питань, які на той історичний момент постають ключовими. Щоб узгодити свої погляди із політичними тенденціями сьогодення, вони проголошують себе автентичними голосами ісламу чи християнства та обіцяють вирішення нагальних політичних та соціальних питань сучасного світу. Як правило, фанатики намагаються нав'язати свої погляди репті населення, маніпулюючи демократичними процесами, обманюючи, а іноді й застосовуючи насильство, особливо там, де процес поширення їх ідей не є ефективним. Хоча прихильники фундаменталізму вважають себе представниками істинної віри, справжній іслам засуджує тероризм так само, як ірландські єпископи засуджують діяльність ІРА. Спільна ідея для обох релігій – “кінцева мета не виправдовує засобів її досягнення”, не можна нападати на тих, хто не бере участі у бойових діях. Мотивація багатьох екстремістських рухів ґрунтується на захисті гноблених, повстанні проти несправедливості, опорі недемократичним режимам. Тому вона привертає на їх бік численних прихильників та співчуваючих.

Погляди засновників ісламського фундаменталізму Маудуді з Пакистану та Аль-Кутб з Єгипту розцінюються більшістю мусульманських теологів як ненаукові й однобічні в плані інтерпретації Корану. Незважаючи на це, існує дуже багато послідовників вчень цих “філософів” в ісламському світі.

Погляди християн і мусульман щодо питання про внутрішні війни (локальні конфлікти і повстання в державі) збігаються: вважається, що повстання проти влади завдають більше шкоди, ніж користі, заради якої їх піднімають. На думку Томи Аквінського, навіть тиранічна влада краще за відсутність влади як такої. Під час Реформації, зокрема в кальвіністській традиції, справедливе повстання проти тирана вважалося справою нижчих чинів: якщо правитель стає тираном, то його слід усунути від влади тим, хто стоїть на нижчих щаблях правлячої ієрархії. В хадисі Абу Дауда згадується те, що Пророк Мухаммад сказав: найкращим джихадом

на шляху Аллаха є слово справедливості, сказане несправедливому правителю. Але згідно хадиса Мусліма, посланець Аллаха, говорячи про те, які правителі добрі, а які погані, негативно відповів на запитання присутніх, чи потрібно усунути поганих правителів за допомогою меча. Якщо погані правителі все ж пропагують іслам, то їх можна ненавидіти, але їм слід підкорятися. В хадисі Бухарі продовжується ця думка: лише коли правитель не кориться Аллахові, то не слід коритися і цьому правителю.

Сучасні ісламісти часом характеризують внутрішню війну як боротьбу народу, направлену на повернення землі, власності, прав, що раніше належали народу. До цієї мотивації звертаються, коли намагаються виправдати дії палестинців проти Ізраїлю. Цей погляд має давню історію. Класичні мусульманські теологи, зокрема Аль-Шайбані, розглядаючи ранні конфлікти за часів Алі, нагадує, що повстанці були мусульманами, а тому до них слід ставитися не так, як до злодіїв чи зрадників. Вони мають право тому, що належать до ісламської родини, незважаючи на те, що повстали проти законного мусульманського правителя (Коран. 49:9-10).

В сучасному радикальному ісламі відбулося різке перенесення акцентів на виправдання і на необхідність збройної боротьби в державі. Поширення таких поглядів пояснюється одним важливим документом. Ідеологічний трактат організації “Ісламський джихад”, написаний Мухаммадом Аль-Фарагом, який стверджував, що джихад є шостим стовпом ісламу і що збройна боротьба чи повстання є заповіддю, необхідною для виконання всіма правовірними мусульманами. Ця боротьба покликана виправити усі пегаразди хворого суспільства. В трактаті сказано: “Без сумніву, першим полем бою джихаду є винищення невірних правителів і заміна їх всеохоплюючим Ісламським Порядком”. Цей трактат сформував цілу ідеологію і претендує змінити теорію ісламу. Головною метою трактату було закликати справжніх віруючих до війни проти “неісламської держави Єгипет та її лідера Анвара Садата”. Аль-Фараг стверджував, що джихад є єдиним шляхом до повернення та встановлення слави ісламу, і що ідоли цього світу можуть бути скинуті лише силою меча. Місія “Ісламського джихаду” полягає у створенні ісламської держави, викоріненні прозахідних законів і поновленні ісламського права, чого можна досягти, лише захопивши владу.

Деякі сучасні опоненти внутрішньої війни заявляють, що не можна засуджувати бойовика, який вбиває солдата регулярної армії

зрадницького уряду, навіть якщо цей солдат є відданим мусульманином. Адже бойовик не може знати те, чи добровільно така особа опинилася на боці зрадників, а чи ж просто її примусили відбувати військову службу. За цією логікою, Бог буде розсуджувати і правих, і неправих. Праві при цьому все одно отримують гідну нагороду в раю. А в “цьому світі” вбивство мусульманського солдата може бути необхідним і морально виправданим, щоб завоювати справжню перемогу для ісламу. Така аргументація для християн є абсолютно неприпустимою. З погляду християнської традиції, Бог справді буде розсуджувати правих і неправих, але той, хто вбиває, бере на душу гріх. Разом з тим, і правий і неправий християнин може бути прощений.

Те, що випускають із поля зору сучасні ісламські організації, задіяні у внутрішніх війнах, то це врахування обмежень *in bello*, щодо застосовуваних засобів їх ведення. Ані Статут організації “ХАМАС”, ні трактат, який представляє ідеологію “Ісламського джихаду”, не торкаються цього, хоча вони розглядають питання *ad bellum*.

Вимагає розгляду в контексті проблематики «справедливої війни» питання про самовбивство екстремістів, за якого підривають мирне населення. Християнство та іслам однаково засуджують самовбивство та вбивство мирного населення. Самовбивство і терористичний акт як особливий тип зброї є свідомим вибором ісламістських організацій і виправдовується в той спосіб, що терористи є борцями за свободу, національне самовизначення і проти неправих правителів, що порушують ісламське право. Тому, мовляв, теракти є мученицькими операціями, а терористи – мучениками в ім'я віри, шахідами, які здійснюють джихад щодо невірних, а відтак отримують нагороду в іншому світі. За хадисом Бухарі, Мухаммад говорив: не підкоряйтеся тим, хто підбурює вас на злі вчинки, підкорення вимагається лише заради добра. Коран закликає мусульман встати за справедливість як Божі свідки (4:13): “Найкращий джихад на шляху Аллаха – говорити слово справедливості гнобителю-правителю” (хадис Мусліма). Хоча така мотивація використовує релігійну риторіку, терористичні акти мають не стільки релігійне, скільки стратегічне спрямування проти секулярних та демократичних урядів.

Ще одне питання, в якому погляди ісламу і християнства різко розходяться, це принципова відмова брати участь у будь-якій війні, або пацифізм. Абсолютний пацифізм є відмовою від взаємодії з

військовими органами державної влади. Тому абсолютний пацифіст відмовляється бути на війській службі, включаючи небойові підрозділи. Це ставлення до військової служби найяскравіше виявилось у протестантів, особливо тих, чиї церкви вирішили не взаємодіяти з державою, зокрема у квакерів чи православних старообрядців.

Пацифізм є формою принципового протесту проти тиску суспільства, справою совісті і особистого вибору. До II Ватиканського собору Римо-католицька церква офіційно відкидала ідею пацифізму із-за того, що це було виявом занедбання обов'язку захищати своїх співвітчизників. Східне православ'я також вважало, що не можна без застережень відкидати участь у будь-якій війні: треба відрізнити справедливі і несправедливі війни. Сучасний пацифізм, як відмова брати до рук зброю чи вбивати будь-кого, приймає альтернативну службу в армії. II Ватиканський собор визначив, що пацифізм не суперечить християнському вченню, і схвалив його за умови, що пацифіст готовий до альтернативної служби.

Іслам не приймає пацифізму. Священна книга мусульман забороняє вбивство людей взагалі (Коран. 5:32) і мусульман зокрема (Коран. 4:92). Мусульманам забороняється підкорятися будь-якому заклику з боку держави, якщо цей заклик суперечить Божій волі. Щоб уникнути конфлікту, краще словом переконати віруючих інших релігій (Коран. 29:46, 16:12, 42:38). Якщо виникає конфлікт між двома групами мусульман, то інші мусульмани повинні їх примирити (Коран. 49:9), навіть якщо це вимагає застосування сили. За Кораном (8:63), треба радіти, що Аллах може поєднати серця людей, коли люди не можуть це зробити. Однак, якщо ці дві групи не прислухаються до добрих слів і розпалюють ворожнечу, переслідування чи утиски, то дозволяється застосувати силу, щоб їх зупинити і щоб захистити тих людей, які хочуть жити в мирі. У такому контексті відмова воювати на шляху Аллаха суворо засуджується (4:75), хоча й не називається покарання для пацифістів. Втім, в ісламі не існує військової повинності.

Таким чином, основні розбіжності в питаннях застосування сили в християнстві й ісламі стосуються питань авторитетної влади, ставлення до полонених, пацифізму. В більшості інших питань доктрини справедливої війни погляди офіційних ісламу та християнства збігаються.